

В.І. МЕЛЬНИК¹, С.О. ГЛІНСЬКА², Л.А. САВЧУК³

¹ Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
вул. Тимірязєвська, 1, м. Київ, 01014, Україна

² Рівненський державний гуманітарний університет
вул. Остафова, 29, м. Рівне, 33000, Україна

³ Волинський національний університет ім. Лесі Українки
просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43000, Україна

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ГЕОГРАФІЧНЕ ПОШИРЕННЯ, УМОВИ МІСЦЕЗРОСТАНЬ І СТАН ПОПУЛЯЦІЙ *EUPHORBIA VOLHYNICA* BESSER ex RACIB. (*EUPHORBIACEAE*)

Ключові слова: *Euphorbia volhynica*, ендемік, релікт, флора, популяція, охорона, Волино-Поділля

Euphorbia volhynica Besser ex Racib. (*Euphorbiaceae*) — рідкісний вид флори України, внесений до «Червоної книги України» [6], популяції якого ще недостатньо вивчені в систематичному, географічному та еколого-ценотичному аспектах. Під час експедиційних досліджень упродовж 2007—2009 рр. ми виявили нові, не описані в літературі місцезнаходження *Euphorbia volhynica* в Кременецьких горах та на Малому Поліссі.

В українській ботанічній літературі *Euphorbia volhynica* традиційно вважається ендеміком Волино-Поділля. Однак цей вид поширений також у Молдові [1] і внесений до «Червоної книги Придністров'я» [4]. Виходячи з цього, *Euphorbia volhynica* є ендеміком Східноєвропейської рівнини. Оскільки всі локалітети виду приурочені до територій, які не покривалися зледеніннями, є підстави вважати його третинним реліктом [3, 4]. Зафіксовано близько двадцяти місцезнаходжень виду на Подільській височині, переважно у Товтрах (Медоборах) на півдні Тернопільської та Хмельницької областей. Популяції виду відзначаються невисокою чисельністю. Лише в околицях сіл Сурженці та Біловодка, на схилах р. Студениці Б.В. Заверуха [2] виявив дві відносно великі популяції, кожна з яких налічувала до 150 різновікових особин.

На Волинській височині вид ще більш рідкісний. Низка локальних популяцій тут, в околицях міст Луцька та Рівного і с. Новородчинці Острозького р-ну Рівненської обл., та на межі Волинської височини і Центрального Полісся, в околицях смт Соснового в Березівському р-ні Рівненської обл., які були зафіксовані в довоєнні роки, донині не збереглися [5, 7, 9].

На території Кременецьких гір, за літературними та гербарними даними, зафіксовано два місцезнаходження виду — на горах Маслятин (Заверуха, Шуляк, 1959, 1960, 1971 *КИ*) та Страхова [9] (Заверуха, Шуляк, 1959 *КИ*). Останній локалітет, очевидно, не зберігся, оскільки наші дослідження це не підтвердили. На г. Маслятин вид вдалося знайти, однак стан його популяцій критичний; мабуть, це спричинено їх фітоценотичним пригніченням.

За фітоценотичними описами довоєнних років [8], г. Маслятин була слабозалісною, тут переважала степова рослинність. У наш час вона інтенсивно заростає *Pinus sylvestris* L. Повсюдно домінують соснові ліси 40—50-річного віку з домішкою у деревостані *Betula klokovii* Zaverucha. Ділянки з участю степових видів нині мають вигляд лісових галявин. До однієї з таких ділянок і приурочена популяція *E. volhynica*. Чагарничковий ярус утворюють густі зарості *Chamaecytisus ruthenicus* (Fisch. ex Wolf.) Klásk.

У трав'яному ярусі представлені *Melittis melissophyllum* L., *Salvia cremonensis* Besser, *Dianthus pseudoserotinus* Błocki, *Teucrium montanum* L., *Scorzonera purpurea* L., *Minuartia aucta* Klokov, *Anemone nemorosa* L., *Anthericum ramosum* L., *Convallaria majalis* L., *Fragaria vesca* L., *Geranium sanguineum* L., *Lathyrus vernus* (L.) Bernh., *Teucrium chamaedrys* L., *Veronica chamaedrys* L., *Majanthemum bifolium* (L.) F.W. Schmidt, *Clinopodium vulgare* L., *Viola canina* L., *Primula veris* L., *Geranium robertianum* L., *Galeobdolon luteum* Huds., *Stellaria holostea* L., *Asarum europaeum* L., *Vincetoxicum hirundinaria* Medik., *Mercurialis perennis* L., *Hepatica nobilis* Mill., *Isopyrum thalictroides* L.

Популяція *E. volhynica* на г. Маслятин локалізована на схилі південної експозиції. У її складі 10 особин, кожна з 4—8-ма пагонами заввишки 63—84 см. Популяція представлена лише старими генеративними особинами. Кількість вегетативних пагонів незначна, що свідчить про пригнічений стан рослин.

Під час флористичних досліджень ми виявили нові місцезнаходження *E. volhynica* в урочищі Ваканци в Кременецьких горах та заказнику «Олексюки» на Малому Поліссі в Кременецькому р-ні Тернопільської обл.

Урочище Ваканци площею 3 га розміщене поблизу с. Вілія Шумського р-ну Тернопільської обл., приурочене до схилів балки на лівому березі річки Вілії. Земельний фонд належить Кременецькому лісовому господарству «Кремліс». Геологічну основу урочища становлять крейдові відклади, перекриті лесоподібними суглинками потужністю до 1 м. Схили пологі, з крутизною 30°. Грунти — дерново-карбонатні (рендзини).

Урочище являє собою ділянку екстразональної лучно-степової рослинності формації *Cariceta humilis*, представленої асоціаціями *Carex humilis* + *Euphorbia volhynica*, *Carex humilis* + *Lembotropis nigricans*. Проективне покриття рослинного покриву — 95 %. У чагарничковому ярусі переважає *Lembotropis nigricans* (L.) Griseb. (15 %), трапляються окремі куртини *Chamaecytisus austriacum* (L.) Link (5 %). У трав'яному покриві домінує *Carex humilis* Leys. (50 %), співдомінує — рідкісний вид *Euphorbia volhynica* (10 %). Значні фітоценотичні позиції займають *Adonis vernalis* L. (5 %), *Anemone sylvestris* L. (5 %). До складу трав'яного покриву входять також *Actaea spicata* L., *Agrimonia eupatoria* L., *Anthericum ramosum*, *Anthemis tinctoria* L., *Asperula cynanchica* L., *Briza media* L., *Betonica officinalis* L., *Bupleurum falcatum* L., *Campanula patula* L., *C. persicifolia* L., *C. sibirica* L., *Centaureum erythraea* Rafn., *Coronilla varia* L., *Echium vulgare* L., *Eriogon canadensis* L., *Geranium sanguineum*, *Helianthemum nummularium* (L.) Mill., *Filipendula vulgaris* Moench, *Galium verum* L., *Helichrysum arenarium* (L.) Moench,

Hypericum perforatum L., *Inula ensifolia* L., *Iris hungarica* Waldst. et Kit., *Knautia arvensis* (L.) Coult., *Leucanthemum vulgare* Lam., *Linaria vulgaris* Mill., *Lotus arvensis* Pers., *Melampyrum pratense* L., *Melilotus albus* Medik., *M. officinalis* (L.) Pall., *Origanum vulgare* L., *Plantago media* L., *Potentilla alba* L., *P. argentea* L., *P. arenaria* Borkh., *Prunella grandiflora* (L.) Scholl., *Salvia pratensis* L., *S. verticillata* L., *Scabiosa ochroleuca* L., *Scrophularia nodosa* L., *Stachys recta* L., *Teucrium chamaedrys*, *Trifolium montanum* L., *Valeriana stolonifera* Czern., *Veronica chamaedrys*, *V. spicata* L. та рідкісні, занесені до «Червоної книги України» [6], види *Stipa capillata* L. і *S. pennata* L., а також регіонально рідкісні — *Anthyllis schiwereckii* Blocki, *Salvia nutans* L., *S. du-meterorum* Andrzej., проективне покриття яких становить 1—2 %.

Популяція *E. volhynica* в урочищі Ваканци займає площу 816 м² на схилі південно-східної експозиції, складається з п'яти локусів, розміщених на відстані до 50 м один від одного. Це 469 рослин, з яких 371 — генеративні (82 %), а 98 — віргінільні (18 %). Віргінільні рослини заввишки 30—70 см, мають по 1—6 пагонів, а генеративні — 1—64 пагони заввишки 40—91 см. Популяція представлена особинами переважно молодого і середнього генеративного віку. В рослин активно відбуваються накопичення загальної фітомаси, цвітіння, плодоношення, закладання бруньок відновлення. Середній діаметр суцвіття — 7,8 см, на ньому розміщено 19—52 квітки. Насіннева продуктивність — 73,5 %.

Неподалік Кременецьких гір ми виявили нове місцезнаходження *E. volhynica* в ботанічному заказнику «Олексюки», розміщеному на Малому Поліссі поблизу с. Хотівка Кременецького р-ну Тернопільської обл. У заказнику зростають молоді культури сосни та дуба, є невеликі залишки природної лісової та екстраординарної лучностепової рослинності. Популяція *E. volhynica* приурочена до галявини соснового лісу. Сосни 50—60-річного віку, середня висота їх — 18 м, середній діаметр — 20 см. Власне це соснові рідколісся, зімкненість крон дерев — 0,6. У підліску — *Juniperus communis* L., *Cerasus fruticosa* Pall., *Chamaecytisus ruthenicus*. У трав'яному покриві представлені такі види: *Anemona sylvestris*, *Helianthemum nummularium*, *Asperula cynanchica*, узлісні *Dactylis glomerata*, *Melampyrum pratense*, *Geranium sanguineum* та лісові *Actaea spicata*, *Campanula persicifolia*, *Aquilegia vulgaris* L., а також занесені до «Червоної книги України» [6] *Cypripedium calceolus* L. та *Adonis vernalis*.

У ботанічному заказнику «Олексюки» популяція *E. volhynica* складається з чотирьох локусів (площею відповідно — 42,5, 417, 75 та 15 м²). Вона налічує 279 рослин: 262 — генеративні (78 %) і 17 — віргінільні (22 %) (таблиця). Віргінільні рослини заввишки 40—70 см мають 1—8 пагонів, а генеративні — 1—36 (переважно 1—10) пагонів заввишки 40—84 см. Популяція представлена рослинами віргінільного та молодого генеративного віку. Накопичення загальної фітомаси, утворення суцвіть, квіток, плодів і насіння відбувається повільно. Середній діаметр суцвіття — 8 см, у ньому від 2 до 103 квіток. Насіннева продуктивність — 28,1 %.

Піки вікових спектрів ценопопуляцій *E. volhynica* в урочищі Ваканци та ботанічному заказнику «Олексюки» має генеративна вікова група. Це свідчить про те, що ценопопуляції є стійкими і можуть довго існувати у складі фітоценозу.

Як рідкісний ендемічний реліктовий вид, котрому загрожує зникнення, *E. volhynica* заслуговує на охорону в усіх місцезнаходженнях. Популяції виду на г. Маслятин у Кременецьких горах та в урочищі «Олексюки» на Малому Поліссі вже перебувають під охороною. Охорони як ботанічний заказник потребує й урочище Ваканци, до якого приурочені місцезнаходження не лише *Euphorbia volhynica*, а й рідкісних, занесених до «Червоної книги України» видів, зокрема *Adonis vernalis*, *Stipa pennata*, *S. capillata*, та регіонально рідкісних — *Anthyllis schiwereckii*, *Salvia dumetorum*, *S. nutans*, *Teucrium montanum*. Наукове обґрунтування на створення ботанічного заказника Ваканци ми подали до Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Тернопільській обл.

Гербарні зразки *Euphorbia volhynica* передані до гербаріїв Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України (КВНА) та Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України (КВ).

1. Гейдеман Т.С. Определитель высших растений Молдавской ССР. 3-е изд. — Кишинев: Штиинца, 1986. — 640 с.
2. Заверуха Б.В. Молочай волинський // Наука і суспільство. — 1975. — № 7. — С. 47—48.
3. Заверуха Б.В. Флора Вольно-Подолли и её генезис. — Киев: Наук. думка, 1985. — 192 с.
4. Красная книга Приднестровской Молдавской Республики / Гл. ред. В.С. Рушук. — Тирасполь, 2009. — 376 с.
5. Мельник В.И. Редкие виды флоры равнинных лесов Украины. — Киев: Фитосоцицентр, 2000. — 212 с.
6. Червона книга України. Рослинний світ / За ред. Я.П. Дідуха. — Глобалконсалтинг, 2009. — 921 с.
7. Mascko S. Roślinność projektowanych rezerwatów na Wołyniu // Ochrona przyrody. — 1937. — 17. — S. 11—185.
8. Мотыка J. Rozmieszczenie i ekologia roślin naczyniowych na północnej krawędzi zachodniego Podola. — Lublin, 1947. — 400 s.
9. Panek J. Roślinność stepowa i naskalna lessowego Wołynia // Rocznik Wołyński. — 1939. — 8. — S. 26—66.

Рекомендує до друку
С.Л. Мосякін

Надійшла 23.10.2009

В.И. Мельник¹, С.О. Глинская², Л.А. Савчук³

¹ Национальный ботанический сад им. Н.Н. Гришко НАН Украины, г. Киев

² Ровенский государственный гуманитарный университет

³ Волинский национальный университет им. Леси Украинки, г. Луцк

НОВЫЕ СВЕДЕНИЯ О ГЕОГРАФИЧЕСКОМ РАСПРОСТРАНЕНИИ, УСЛОВИЯХ МЕСТООБИТАНИЙ И СОСТОЯНИИ ПОПУЛЯЦИЙ *EUPHORBIA VOLHYNICA* BESSER ex RACIB. (*EUPHORBIACEAE*)

Виявлені нові місцонаходження рідкого реліктового виду, ендеміка флори Східно-європейської рівнини *Euphorbia volhynica* (*Euphorbiaceae*) в Кременецьких горах (урочище Ваканци в окрестностях с. Вилия Шумського р-на Тернопольської обл.) і в Малому Поліссі (в заказнике «Олексюки» Кременецького р-на Тернопольської обл.). Описано географічес-

кое распространение, условия местообитаний и современное состояние популяций *E. volhynica*. Предложены рекомендации по созданию ботанического заказника для охраны популяций *E. volhynica* в Кременецких горах.

Ключевые слова: *Euphorbia volhynica*, эндемик, реликт, флора, популяция, охрана, Вольно-Подолля.

V.I. Melnik¹, S.O. Glinska², L.A. Savchuk³

¹ M.M. Gryshko National Botanical Garden, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

² Rivne State Humanities University

³ Lesya Ukrainka Volhynian National University

NEW INFORMATION ABOUT GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION,
HABITATS AND THE MODERN STATE OF POPULATIONS
OF *EUPHORBIA VOLHYNICA* BESSER ex RACIB. (*EUPHORBIACEAE*)

New localities of *Euphorbia volhynica* (*Euphorbiaceae*), a rare relict endemic species of the Eastern European plain flora in the Kremenetsky Mountains (landscape unit Vacanzy near Vilia village, Szumswki District, Ternopil Region) and in Male Polisia (in Oleksuky preserve, Kremenetski District, Ternopil Region) are discovered. Geographical distribution, habitats and the modern state of population of *E. volhynica* are described. Recommendations for establishment of a botanical preserve (*zakaznik*) for protection of *E. volhynica* in the Kremenetsky Mountains are proposed.

К e y w o r d s: *Euphorbia volhynica*, endemic, relict, flora, population, protection, Volhynia-Podolia.